

Rūta KAZLAUSKAITĖ

*Šiaulių universitetas***BALSIŲ SISTEMA ALEKSANDRO ŽIRGULIO DARBE
„SURVILIŠKIO TARMĖ“ (1939)¹**

Tyrimo problema. Tiksli Kėdainių rajone esančios Surviliškio šnektos vieta tarmių klasifikacijoje iki šiol yra atviras klausimas, nes vieni dialektologai mano, kad tai tipiška pereiginė vakarų aukštaičių šiauliškių ir rytų aukštaičių panevėžiškių šnektą (žr., pvz., Zinkevičius 1966, 528; Kavaliauskas, Markevičienė 2004)², o kiti ją priskiria pietiniams rytų aukštaičiams panevėžiškiams (žr., pvz., LKTCh, 173; Meiliūnaitė 2009, 224). Norint atsakyti į klausimą, reikia išanalizuoti informantų kalbos įrašus ir išstudijuoti esamus rašytinius dokumentus, visų pirma fonetikos aprašus. Jų, regis, tėra du: Aleksandro Žirgulio „Surviliškio tarmė. Fonetinis aprašas“ (1939 m.) ir Reginos Baltušienės „Surviliškio šnektos fonetikos ir morfologijos (daiktavardis) ypatumai“ (1981 m.). Tai kvalifikuotai parengti, todėl dialektologijai svarbūs diplominiai darbai.

Šiame straipsnyje dėmesys sutelkiamas į A. Žirgulio darbą, kuris buvo parašytas Vytauto Didžiojo universitete išklausus profesoriaus Jurgio Gerulio paskaitas Švietimo ministerijos organizuojuose kursuose tarmėms tirti. Ketvirtajai studentų grupei, į kurią įsirašė A. Žirguly, trijų savaitių trukmės kursai prasidėjo 1933 metų kovo mėnesį. Netrukus, dar tais pačiais metais, pirmosios grupės dalyviai Petras Jonikas, Izabelė Matusevičiūtė ir Elzbieta Mikalauskaitė, išklausę paskaitas 1931-ųjų rudenį, dialektologų visuomenei pristatė apibendrintus savo gimtųjų šnektų tyrimų duomenis. A. Žirguly dirbo ilgiau: diplominį darbą pateikė ginti po studijų pabaigos praėjus dve-

¹ Straipsnis parengtas vykdant Valstybinės lietuvių kalbos komisijos finansuojamą projektą „Tarmių leksikos ir fonetikos pokyčių fiksavimas ir mokslinis tyrimas“ (*Lietuvių bendrinės kalbos, tarmių ir kitų kalbos atmainų funkcionavimo ir kaitos tyrimų 2011–2020 m. programa*).

² Plg. vadinamosios tradicinės (K. Jauniaus–A. Salio) tarmių klasifikacijos atstovo Antano Salio sudaryto žemėlapio izofones: pro Surviliškio miestelį eina skiriamoji aukštaičių viduriečių ir rytiečių riba (Salys 1933; LKT, žml.).

jiems metams³. Tuoj po karo Lietuvių kalbos institute nutarta, kad šį Surviliškio šnektos aprašą reikia papildyti ir per artimiausią penkmetį išleisti atskira 9–12 lankų monografija. (Apie kursų dalyvius ir jų sudarytų aprašų likimą žr. Morkūnas 2000.) Deja, monografija nepasirodė, o ją paskelbti ketinęs dialektologas nuo sakytinės kalbos pamažu nutolo: tapo tekstologu, redaktoriu, vertėju.

Aptariamasis diplominis darbas apie surviliškiečių fonetiką daugeliu atžvilgių parengtas pavyzdinai: faktai kruopščiai suregistruoti, garsų kokybei išsiaiškinti panaudotas modernus palatografinis metodas, dirbant remtasi ne tik pavieniais žodžiais, bet ir rišliais tarminiais tekstais (aštuoni įdėti į priedą), vartota detalioji transkripcija. Visai kalbotyrai aktualios sociolingvistinės pastabos apie to meto Surviliškio, Dotnuvos ir Pociūnelių apylinkių sudėtį (§ 3), dialektologijai itin svarbus Surviliškio šnektos žemėlapis, nubraižytas nustačius skiriamąsias izofonas⁴.

Pagrindinės įvade (§ 1) aptartos surviliškiečių kalbos ypatybės yra tokios: 1) junginiai *le*, *lė* tariami kietai, pvz., *lė.ķt* ~ *lėkti*⁵, 2) tvirtagaliai ir nekirčiuoti

³ Antraštiniame lape turbūt A. Salio įrašyta: „Darbas parašytas rūpestingai. Diplomanas parodo sugebėjimą savarankiškai dirbti tarmės tiriamąjį darbą. Tačiau yra kai kurių trūkumų ir nelygumų. Vertinu *gerai*“.

⁴ A. Žirgilio parengtas šnektos žemėlapis ir palatogramos pateikiamos elektroninėje straipsnio versijoje.

⁵ Straipsnyje išlaikomi A. Žirgilio vartoti transkripcijos ženklai, tik nesant techninių galimybių *g* ir *k* palatališkumas žymimas ne kilpele žemiau raidės, o kableliu: *g̣*, *ḳ*.

Po transkribuoto tarminio pavyzdžio ir po tildės ženklų rankraščio autorius pateikia įprastesnį atitikmenį, pvz.: *džėbù.ks* ~ *dziobùkas* 21, *prá.iše* ~ *praėjusia* 32. Straipsnyje tarminiai pavyzdžiai transponuojami į bendrinę kalbą ir (arba), kai atstatytosios formos bendrinėje kalboje nefunkcionuoja, kabutėse nurodoma reikšmė: *džėbù.ks* 21 ~ *dziobùkas* ‘snapelis’, *prá.iše* 32 ‘praėjusia’.

Straipsnio tekste cituojama keliolika pavyzdžių su akivaizdžiais transkribavimo riktais: *pláštė.ĺs* 23, *domb̃l̃i.ñe* 34, *ví.rs* 18, *á.mžó* 39, *grážės* 28, *póu.kšt̃š̃* 31, *ñé.ndr̃i* 43, *s̃f̃riels* 4, *ješ* 44 – trūksta *š̃*, *m̃*, *ũ*, *š̃*, *ķ*, *ñ*, *d̃*, *r̃* minkštumo diakritikų ir paskutiniuose dviejuose žodžiuose priegaidės, kirčio ženklų, *padė.jeť* 21, *galė.jeť* 21 – nereikia minkštumo lankelio virš *t* (žr. § 63), *ũ.žĩšep̃e* 23, *baĩ.gt̃* 40, *b̃ė.gĩše* / *b̃ė.gĩš̃* 27 – neparodytas įvykęs *ž̃*, *g̃* suduslėjimas (ir *ž̃* minkštumas). Atkreiptinas dėmesys, kad A. Žirgulyš atskiromis raidėmis nežymia junginio **l̃ē* priebalsio kietumo ir balsio suuzpakalėjimo kirčiuotame skiemenyje, pvz., *paĩñėl̃ė.f* 41, *m* minkštumo prieš kito skiemens *e*, *ė*, *ė̃*, pvz.: *k̃om̃.p̃e* 43, *sam̃t̃ė.ĺs* 24, priebalsio minkštumo prieš kitos šaknies (priaugusio žodžio pradžios) arba slaviškos priesagos minkštąjį priebalsį, pvz.: *s̃roṽi.ĺš̃k̃s* ‘Surviliškis’ 2, *padė.kde* 33 ‘padėk, Dieve’, *roš̃k̃ė.ĺs* 21 ~ ruskėlis ‘rusas’, *aldėñá.rf̃š̃eks* 37 ~ aldinárcikas ‘ordinarininkas, kas

nosiniai dvigarsiai *an, am, en, em* verčiami *an, am, en, em*, pvz.: *raŋ.kʷ* ~ rankà, *peŋ.kʰ* ~ penkì, plg. *la.ŋgs* ~ lánegas, *gevé.nîf* ~ gyvénti. Autorius daro išvadą – „tai tarmė su aiškiomis rytiečių savybėmis, priklausanti pantininkų ruožui“ (p. 2). Įvade nekalbama apie žemutinių nosinių balsių kokybę, bet galima suprasti, kad jie nepasiaurėję kaip ir Krekenavos šnektose, kuri „kalba *pař. a*“ (p. 2), t. y. taria *žašėš* ~ žašis.

Tarmių tyrimo principai, taikyti ketvirtajame XX a. dešimtmetyje, beveik neperteikia fonetinės sandaros elementų tarpusavio santykių, elementų visumos kaip sistemos. Pagal Jurgio Gerulio metodiką tarmių balsiai ir priebalsiai A. Žirgolio parengtame Surviliškio šnektos apraše aptarti nurodant į bendrinės (vartojant tų laikų terminą, – rašomosios) kalbos atitikmenis – garsus žyminčius rašmenis, o iš tarminių garsų artikuliacinių ir akustinių ypatybių paminėtos tik ryškiausios, labiausiai besiskiriančios nuo bendrinės kalbos. Todėl daugiau ir įvairesnės informacijos apie šnektos fonetiką teikia pavyzdžių transkripcija. Dar vienas aprašo ypatumas – savita kalbinė raiška: terminų reikšmės nėra griežtos, apibrėžimai suformuluoti laisvokai. Tik iliustraciniai žodžiai leidžia suprasti, kad, pavyzdžiui, *nekirčiuotas* – tai ‘esantis kamiene prieš kirtį’ (kai kalbama apie atskirą balsį) arba ‘negavęs priegaidės spūdžio’ (kai kalbama apie balsinį dvigarsio dėmenį), kad pasakymas *po j* reiškia ‘po minkštųjų priebalsių’ (žr., pvz., p. 23), kad pavienė transkripcijos grafema (*æ, ó* ir pan.) gali žymėti ir netrumpąjį balsį. Plg. vieno apibendrinamojo skirsnio stilių: „§ 10. Balsių atliepimams bendra: ršk. trumpieji po vidurine priegaide pailgėja į pusilgius, kirčiuoti ilgieji tariai taip pat pusilgiais (§ 9). Čia kirčiuotųjų tepakinta tik balsio kiekis. Balsio kokis keičiasi, jei rašomojoje kalboje balsis yra nekirčiuotas, arba toks lieka tarmėje. Tokiu atveju balsis išviršta kitu. Atliepimuose žymimi tik „virtimai“ kitais balsiais, t. y. nekirčiuotųjų atliepimai. Kartais² tik¹ žymimi kirčiuotųjų atliepimai, jei jie iš bendro dėsnio išsiskiria“ (p. 19). Tiesa, tokių verčiančių įtemptai mąstyti teiginių nėra daug.

Taigi A. Žirgolio surinkta ir rankraštyje užfiksuota medžiaga apie XX a. ketvirtojo dešimtmečio Surviliškio šnektos fonetinę sandarą yra vertinga, bet jos elementų tarpusavio santykiai neišryškinti, be specialaus aptarimo neišskūs. Šiuo straipsniu pristatomo tyrimo tikslas – pritaikius fonologijos principus susisteminti paskirus vokalizmo duomenis, juos įvertinti ir nustatyti, kuriai dabartinei patarnei aprašyta šnektą yra artimiausia.

gauna ordinariją’. Paskutiniu atveju priebalsiai neprisitaiko, matyt, dėl atvirosios sandūros (apie ją žr. Girdenis 2003, 52–53; Crystal 2003, 248–249). Transkripcijos ženklai taip pat nerodo prieš galūninį *s* atsidūrusių priebalsių suduslėjimo, pvz.: *la.ds* ~ lėdas 20, *vař.gs* ~ vařgas 41.

A. Žirgulyš mini 34 surviliškięių vartojamus vienbalsius: juos išvardija ir apibūdina garsų sąvade (§ 5), pagrindžia buvimą konkrečiais pavyzdžiais; visus dvigarsius autorius laiko dviejų balsių arba balsio ir priebalsio junginiais. Trumpųjų ir redukuotųjų šnektos balsių reikia skirti 21: *u, ú, o, ô, ɔ, ó, v, ʋ, ʊ, ̥, a, a, e, e, ε, ε, ɪ, ɪ, ɛ, ɛ, i, i*, netrumpųjų, kurie visada kirčiuoti arba dvigarsiuose turi priegaidės spūdjį, – 13: *u., ú., o., ô., ɔ., ó., a., e., æ., ε., e., ɛ., i.* . Balsių *ʋ, ʊ, ̥, ε, ε., ɛ, ɪ, ɪ, ɛ* pozicija – žodžio galo skiemuo. Stipriai redukuoti („murmimieji“) žodžio galo *ʋ, ʊ, ̥, ɪ, ɛ* būna nekirčiuoti. 18 balsių: *u, u., ú, ú., o, ô, o. / ɔ(·), ô. / ó(·), æ., ɛ(·), e., ε, ε., ɪ, e, ɛ., i, i.*, taip pat 21 priebalsio artikuliaciją perteikia priede įdėtos palatogramos.

Surviliškio šnektos balsių artikuliacijos apibūdinimas remiantis palatogramomis. „Surviliškio tarmės“ apraše nekalbama apie tai, kokie darbo principai taikyti eksperimentuojant laboratorijoje, kaip braižytos palatogramos. Turbūt jų brėžinius A. Žirgulyš, padedamas A. Salio, padarė pats: ištarė garsus, planimetru apskaičiavo viso gomurio ir liežuvio liečiamąjį plotą – taip dirbo kiti kursų tarmėms tirti klausytojai (žr. Jonikas 1939, 96; Mikalauskaitė 1975, 164; Pakerys 1978, 87). Informanto gomurio plotas yra 20,1 cm².

Peržiūrėjęs visas priede pateiktas palatogramas, matyti, kad liežuvis į užpakalinę burnos dalį labiausiai atitrauktas ir prie kietojo gomurio mažiausiai prispaustas tariant *u, u. ir o, ô. / ɔ(·)* (36, 37, 26, 28 palatogramos). Tariant trumpuosius *u, o* liečiamasis gomurio plotas atitinkamai yra 1,2 ir 1,4 cm², o netrumpuosius *u., o, ô. / ɔ(·)* – 2,0 ir 2,6 cm². Visi šie balsiai yra aiškūs užpakaliniai.

Jų variantų *ú, ú., ô, ô. / ó(·)*, vartojamų po minkštųjų priebalsių, artikuliacija kur kas priešakesnė: gomurį liežuvis liečia ne tik užpakaline dalimi, bet ir šonais (38, 39, 27, 29 palatogramos). Artikuliuojant trumpuosius *ú, ô* liečiamasis gomurio paviršius yra 6,0 ir 3,9 cm², o netrumpuosius jų atitikmenis – 7,5 ir 5,3 cm². Liežuvis prie dantų labiau pasislenka tariant supriešakėjusius *ú* ir *ú.* . Be to, *u* tipo balsiai, ir nesupriešakėję, ir supriešakėję, yra uždaresni negu *o, ô, o, ô. / ɔ(·), ô. / ó(·)*, nes liežuvio pėdsakas ant gomurio ties užpakaliniais dantimis platesnis.

Balsis *æ*. (7 palatograma) yra tik šiek tiek priešakesnis ir atviresnis už trumpąjį *ô* . Vertikalusis ir horizontalusis liežuvio postūmis abiejų balsių artikuliacijos metu yra panašus, plg. menkai tesiskiriantį liečiamąjį gomurio plotą – 4,2 ir 3,9 cm². Vadinasi, *æ*. ir *ô* sunku priskirti tiek priešakiniais, tiek užpakaliniais. Grynosios fonetikos požiūriu juos būtų galima vadinti vidurinės eilės atstovais.

7–9 palatogramos rodo, kad iš trijų *e* tipo balsių: *æ.*, *e_(.)* ir *e.*, atviriausias yra pirmasis, uždariausias trečiasis. Artikuliuojant *e* liežuvio šonai prie kietojo gomurio prisispaudžia plačiu ruožu, kurio plotas – 5,8 cm², o liežuvio galas galas atsiduria prie pat priekinių dantų. Artikuliuojant *e_(.)* liežuvius liečia kiek mažesnę, 4,9 cm², gomurio paviršiaus dalį.

Tokie pat priešakiniai balsiai kaip ir *e_(.)*, *e.*, yra *ę*, *ę.*, *i*, *i*. (10, 11, 14, 15 palatogramos). Liežuvius juos tariant ir aukščiausiai pakyla, ir labiausiai pasistumia – jis esti prie pat dantų; plg. gomurio liečiamąjį plotą: *ę* – 7,0, *ę.* – 9,2, *i* – 9,5, *i.* – 11,2 cm². Balsiai *i* ir *i.* artikuliuojami raiškiau negu *ę*, *ę.*, todėl vadintini aukštutinio pakilimo balsiais.

12, 13 ir 16 palatogramos iliustruoja *ε*, *ε.* ir *ι* artikuliaciją. Matyti, kad liežuvio užpakalinė dalis nėra taip stipriai, kaip tariant *u*, *u.* ir *o*, *o.* / *ɔ_(.)*, atlenkiama, todėl prie kietojo gomurio labiau pakyla vidurinė liežuvio dalis. Liežuvio galas tuo metu yra netoli priekinių dantų. Pagal horizontalųjį liežuvio poslinkį trumpieji *ε* ir *ι* šiek tiek primena balsį *e*, o *ε.* – priartėja prie *ú*; dar plg. liečiamuosius gomurio plotus: *ε* – 5,2 cm², *ι* – 8,1 cm² ir *ę* – 7,0 cm²; *ε.* – 7,4 cm² ir *ú.* – 7,5 cm². Bet *ε* ir *ε.* iš visų gretinamų balsių yra labiausiai užpakaliniai: juos artikuliuojant liežuvio šonų pėdsakas ant gomurio yra siauresnis ir lygesnis. Balsis *ι* nuo *ę* skiriasi stipresniu vidurinės liežuvio dalies pakilimu.

Taigi palatogramos rodo, kad Surviliškio šnekte funkciojuoja užpakaliniai, supriešakėję ir priešakiniai trijų pakilimų balsiai. Užpakaliniais aukštutiniais balsiais laikytini *u*, *u.*, vidutiniais – *o*, *o.* / *ɔ_(.)*; supriešakėję aukštutiniai balsiai yra *ú*, *ú.*, vidutiniais – *ô*, *ô.* / *ɔ̇_(.)*; priešakiniai žemutiniai balsiai – *æ.*, *e_(.)* ir *e.* (tiesa, pirmasis grupės balsis priartėjęs prie vidurinės eilės), vidutiniais – *ę*, *ę.*, aukštutiniais – *i*, *i.* Palyginti su aptartaisiais balsiais, *ε*, *ε.*, *ι* nėra nei tikri žemutiniai, nei aukštutiniai, nei priešakiniai, nei užpakaliniai balsiai – pagal eilę ir pakilimą juos tiksliai apibrėžti sunku. Tokie aiškių skiriamųjų požymių netekę balsiai vadintini redukuotais.

Užpakalinės eilės nežemutiniai balsiai (*ɔ* / *o*, *ɔ̇* / *ô*, *o.* / *ɔ.*, *ô.* / *ɔ̇.*, *u*, *ú*, *u.*, *ú.*, *v*). 28 ir 29 palatogramos iliustruoja Surviliškio šnektos garsus, žymimus *o.* ir *ɔ_(.)*, *ô.* ir *ɔ̇_(.)*, Patyrinėjus pavyzdžius, paaiškėja, kad dvejopi ženklai žymi tą patį, tik nevienodos kilmės ir pasirodantį skirtingose pozicijoje, garsą. Balsis *o.* ir supriešakėjęs jo variantas *ô.* vartojami kirčiuotuose istoriškai negaliniuose skiemenyse, plg. eksperimentiškai tirtus *pô.ns* 12 ~ pōnas ir *fšô.fšē* 12 ~ ciōcē „teta“, taip pat *fřjôbô*. 28 ‘trobojė’, *šakô.m* 13 ~ šakóm[s], o *ɔ_(.)* ir *ɔ̇_(.)* pasirodo kirčiuotame ir nekirčiuotame gale. Tai balsiai, atsiradę suvienbalsėjęs galiniams *ɔu* (< *au*), *ɔu* (< *áu*), pvz.: *ôpřšɔ.s* 31 ~ (vns. kilm.) viršaūs, *mafšj.* 12 ~ mačiaũ, *varř.jj* 30 ~ varžiaũ.

Šių balsių trumpieji koreliatai funkcionuoja nekirčiuotuose arba neakū-
tiniuose kirčiuotuose kamieno ir žodžio galo skiemenyse, kitaip sakant, kie-
kybės neutralizacijos pozicijoje. Jie žymimi atitinkamai *ɔ* ir *o*, *ɔ́* ir *ó*. Pirmie-
ji porų nariai vartojami tokiuose pavyzdžiuose kaip *pɔná.ifs* 21 ~ ponáitis,
ǵřɔvī.ms ~ griovimas 21, *viétɔ* 36 ‘viėtoje’ ir *lɔú.ks* 24 ~ laūkas, *kɔmpé.ís* 24 ~
kampėlis, *bɔn.dʷ* 24 ~ bandà, *lɔn.tʷ* 25 ~ lentà (*on* < *an* < *en* po *t*), *sɔŋké.sɛs*
20 ~ sunkiásias, *płɔř.pɛ* 23 ~ pliuřpė, nes su nekirčiuotais ilgųjų *o*. ir *ó*. (<**ā*)
refleksais *ɔ*, *ɔ́* šnektoje sutapo pasiaurėję dvigarsių *au*, *am*, *an* ir paplatėję
dvigarsių *ul*, *um*, *un*, *ur* pirmieji dėmenys. Kiti du rašmenys, *o*, *ó*., perteikia
buvusius *u* tipo balsius – pavienius arba einančius *ui* pirmuoju dėmeniu, pvz.:
płóšké.ís 21 ~ pliuškėlis, *sɔnė.ís* 22 ~ sūnėlis, *ķɔušī.nō* 42 ~ kiaušinių, *bòs* 21 ~
būs, *mɔi.ls* 24 ~ muīlas.

Nekirčiuotuose skiemenyse, visada šaknyje, pasirodo dar vienas užpaka-
linis balsis – *v*. Tai ribotos distribucijos garsas, pats vienas sudarantis skie-
mens centrą ir tariamas „po kietojo *l*, jei prieš einančiame skiemenyje yra *u*:
nú.slųpɛ ~ *nùslépɛ*, *nú.lųkɛ* ~ *nùlėkɛ*, *ú.žlųmɛ* ~ *ùžlėmɛ*. Pagal *nú.lųkɛ* ~
nùlėkɛ kartais girdimas ir *i*.šlųkɛ ~ *išlėkɛ*“ (p. 19–20). Matyti, kad **lɛ* virtimą
lv (per pereiginį variantą *la*) A. Žirgulys vertina kaip progresyvinės asimilia-
cijos atvejį.

Apraše nenurodyta, kur vartojami trumpieji balsiai *u*, *ú*, bet 36 ir 38 pa-
latogramos jų realumu suabejoti neleidžia. Garsų sąvade nesupriešakėjęs *u*
apibūdintas kaip posiauris, trumpas arba pusilgis (p. 12), bet šalia pateikti
pavyzdžiai *dú.ms* ~ *dúmas*, *švú.k* ~ *šaūk* rodo tik netrumpojo *u*. poziciją. Su-
priešakėjęs *ú* irgi paaiškintas tokiu pat netiksliu pavyzdžiu – *íšú.pa* 12 ~ čiupo.
Ir tik *u*, *ú* priešakinio koreliato *i* iliustracinis veiksmazodis *tá.ika* 11 ~ táiko (ir
íšúpí.ís 24 ~ čiaupýtis, *íšé.upíís* 24 ~ čiauptis, *íšúópí* 23 ~ čiuópti) netiesio-
giai kalba, kad aukščiausio pakilimo trumpieji balsiai eina balsinių dvigarsių
dėmeniu. Tai vienintelė galima padėtis. Tik šioje pozicijoje tevartojamą *u*
patogiausia laikyti priebalsinės fonemos /v/ alofonu, plg. automatinę kaitą
formose *gá.uí* 11 ~ gáuti : *gá.va* 41 ~ gávo (visus argumentus žr. Girdenis
2003, 99–100)⁶. Balsis *i* atitinkamai priskirtinas fonemai /j/.

Būtina pabrėžti, kad transkribuodamas kirčiuotus sutaptinius dvibalsius,
pvz., *íšúópí*, A. Žirgulys nežymi dėmenų pailgėjimo dėl priegaidės – ilgėja
ne atskiras dėmuo, o visas junginys. Taigi dialektologas suvokė *uo* (ir *ie*) ar-

⁶ /v/ ir /j/ alofonams priskiriami ir balsius *u*, *i* pakeičiantys neskiemeniniai *u*, *i*,
pvz.: *rožá.ųs* 36 ~ ružávas ‘rožinis’, *kraķenàų* 36 ‘Krekenavà’, *nėšó.i* 36 ‘nešiója’, *sķří.pėi* 4
‘Skřipija’.

tikuliacijos tolydumą, artimumą vienabalsiams⁷. Tokiu atveju *uo* skaidymas į *u*, *ú* ir *o* yra dirbtinis, padiktuotas rašybos. Beje, siaurasis balsis *o* apraše neminimas.

Taip pat vertintinas ir dvejopų ženklų, *ɔ* ir *o*, *ɔ̇* ir *ò*, įsivedimas tam pačiam skirtingų pozicijų trumpajam balsiui žymėti. Ženkliai verčia manyti, kad tarpusavyje kontrastuoja šiek tiek atviresni ir uždaresni balsiai, plg. *ǵr̥ɔ̇v̥i.ms* 21 ~ griovimas : *ǵr̥òv̥i.ms* ~ griuvimas (p. 40 pavartota forma *ǵr̥ú.va*). Tiesa, tokia opozicija būtų labai silpna, neturinti daug pavyzdžių, nes atsidūrę po *j*, *š*, *ṧ*, *ž*, *ž̇*, *ĩs*, *ĩṧ*, *ḋž*, *ḋž̇* abu balsiai stipriai supriešakėja, virsta *ɛ* (žr. §§ 17–22) – daiktavardis *sođž̇v̥i.ms* 22 reikštų ir ‘sudžiūvimas’, ir ‘sudžiovimas’. Iš tikrųjų fonologinės priešpriešos negali būti, nes netgi netrumpieji *o*. ir *ɔ*., *ò*. ir *ɔ̇*., kaip rodo 28 ir 29 palatogramos, kokybiškai nesiskiria.

Taigi po kietųjų priebalsių einantys trumpieji užpakaliniai balsiai, žymimi *ɔ*, *o*, *v*, ir po minkštųjų priebalsių tariami supriešakėję *ɔ̇*, *ò* laikytini vienos fonemos /ɔ/ alofonais.

Ilgųjų užpakalinių nežemutinių fonemų reikia skirti dvi: /o./, kurios užpakalesnis alofonas yra *o*. /ɔ., o priešakesnis – *ò*. /ɔ̇., ir /u./, realizuojamą alofonais *u*., *ú*. . Fonemos kontrastuoja kirčiuotuose skiemenyse: tiek kamieno, tiek galiniuose, pvz.: *pò.ra* 44 ~ pórá : *pú.ra* ~ púra (p. 22 pavartota deminutyvinė forma *poř̥é.ĩs* ~ pūrēlis), *ailò*. 26 ‘eilėję’ : *ailú*. ~ eilių.

Žemutiniai balsiai (*e*, *e*, *e*., *e*., *æ*., *a*, *a*., *α*) ir **sutaptiniai dvibalsiai** (*ie*, *uo*, *uo*). 8 ir 9 palatogramos rodo Surviliškio šnektos balsių *e* ir *e*, išartų žodžiuose *vėd̥v̥* 10 ~ ved̥v̥ ir *vėd̥ē* 10 ~ ved̥ē, kokybę. Garsų sąvade *e* apibūdintas kaip „paplatėjęs nekirčiuotas ršk. e prieš užpakalinės eilės balsius“ (p. 10), kitaip sakant, jo pozicija yra $\hat{C}-C$. Antrojo balsio pasirodymo aplinkybės neaptartos, tik pasakyta, kad jis posiauris. Iš transkripcijos matyti, kad jis vartojamas prieš minkštuosius priebalsius – pozicijoje $\hat{C}-\hat{C}$, taigi abu kalbamuosius balsius sieja papildomosios distribucijos santykis. Daugiau pavyzdžių: *ǵr̥ēž̇v̥* 20 ~ gr̥ēž̇v̥ ‘gr̥ēž̇v̥’, *ṗl̇erpsó.f* 20 ~ pl̇erpsóti, *paṫṧem*. 34 ~ pačiaĩm, *jed̥ú.ms* 23 ~ juodumas; *ǵr̥ēž̇ž̇*. 20 ~ gr̥ēžiaũ, *ḃl̇eṙ.ṗf* 20 ~ pl̇eṙpti, *jeḋē.ṡṅs* 23 ~ juodėsnis, *ḋá.ṙēše* 28 ~ ḋaṙēse ‘ḋaṙēsi’, *ž̇é.ṁe* 29 ~ ž̇ēṁē, *á.ṙk̇l̇e* 29 ~ áṙklio, *ṅēṅē.ṧēs* 40 ~ neṅēṧēs, *pṙá.iše* 32 ‘prȧėj̇usią’, patvirtina, kad *e* ir *e* vartojami nekirčiuotuose kamieno skiemenyse arba neakūtinuose šaknies dvigarsiuose po

⁷ Plg. netolimōs Miežiškių šnektos tyrėjo Jono Šukio pastabą: „Dvibalsiai *ie*, *uo* savo artikuliacija ir atitikmenimis nekirčiuotuose skiemenyse šliejasi prie vienbalsių. Šie balsių junginiai ištariami kaip nepastebimai pereinanti balsių eilė nuo siaurojo per tarpinį iki plačiojo“ (Šukys 1959, 157).

pl, bl, taip pat sutrumpėjusiose galūnėse. Autorius teigia, kad visi nekirčiuoti balsiai būna tik trumpi (§ 9), todėl 9 palatogramoje šalia *e* skliaustuose įrašytą tašką, rodantį galimą pusilgumą, reikia laikyti apsirikimu⁸. Kirčiuotuose viensiemeniuose žodžiuose vartojamas atviresnis variantas: *b̂è* 44 ~ *bè*, *f̂ès* 14 ~ *tiès*.

Balsių *e* ir *e* koreliatai po kietųjų priebalsių yra neredukuotas *a* ir redukuotas *α*. Balsis *a* tariamas kamieno skiemenyse, pvz.: *á.šar*^v 18 ~ *ãšara*, *asès* 20 ~ *ąsàs*, *má.šals*⁹ 43 ~ *mãšalas*, ir išimtiniais atvejais atvirajame žodžio galo skiemenyje. A. Žirgulyš išvardija galimas pozicijas: naujažodžių galūnėje po *l*, pvz., *ķęřpī.kla* ~ kirpyklà (kirpỹklė?), moteriškosios giminės įvardžiuose *tà* ~ *tà*, *šī.ta* ~ šita, *ķotrà* ‘katrà’, veiksmazodžių formose *ī.ra* ~ yrà, *ñĕ.ra* ~ nĕrà, *ñebĕ.ra* ~ nebĕrà (žr. § 43.5); čia galima įrašyti ir daiktavardį *šovà* 12 ~ šuvà ‘šuo’. Be to, reikia išskirti galūnių *a*, atsiradusį sutrumpėjus **ā*, *q* < **an*, pvz.: *lú.ka* 29 ~ *laũko*, *sá.ka* 29 ~ *sãko*, *á.data řiĕsta* 43 ~ *ãdatą riĕstą*.

Redukuotasis („pūstinis“) balsis *α* vartojamas kaip dvigarsių *ai*, *al*, *ar* ir išimtiniais atvejais *an*, *am* I dėmuo, pvz.: *daikfšú.ks* ~ daikčiukas, *lai.s* ~ leiš, *kalĕ.ĭš* ~ kaltĕlis, *par.š̄s* ~ pařsas, *aj.k^v* ~ aňka, *šlam.p^v* ~ šlaňpa, *añfĕ.la* ~ antĕlĕ, *samtĕ.ĭš* ~ samtĕlis (žr. §§ 28, 29, 33, 34). Kirčiuoti nosiniai dvigarsiai, turintys *α*, tariami intarpiniuose veiksmazodžiuose, o nekirčiuoti – vedinių šaknyje, jeigu ji pamatiniame žodyje gauna akūtinę priegaidę, plg. *á.ñfĕš* ~ *ántis*, *sá.mfĕš* ~ *sántis*.

Nekirčiuoto kamieno *e*, *e*, *a* atstovauja kirčiuotos pozicijos dvibalsiams *ie*, *uo*: „Ršk. ie, uo kirčiuoti išlieka sveiki, nekirčiuoti virsta vienabalsiais: *ie* > *e*, *uo* > *a*. *ie*: *piens* ~ *pienas*, *peñĕ.ĭš* ~ *pienĕlis*, *penúots* ~ *pienúotas* <...>. *uo*: *plúošts* ~ *plúoštas*, *plaštĕ.ĭš* ~ *pluoštĕlis* <...>. Ršk. kirčiuotiems iuo ir uo po *j* atliepia supriešakėjęs [úo], nekirčiuotiems – [e], [e]: *fšúópĕ* ~ *čiuópti*, *ú.žtšĕpe* ~ *úžčiuopĕ*, *liúb^v* ~ *liuobà*, *ĭebò.s* ~ *liuobòs*“ (p. 23); kaip žinome, tokius pačius kirčiuotų *ie*, *uo* atitikmenis nekirčiuotoje pozicijoje turi širvinčiaiškiai. Dėl artikuliacijos poliftongiškumo ir trumpųjų vienbalsių koreliatų nekirčiuotuose skiemenyse *ie*, *uo*, *uo* šlietini prie „tikrųjų“ balsių.

⁸ Bet netolimose šnektose, kaip neseniai pastebėta, galinis *e* (*e*) kiekybę gali išlaikyti. Plg. Šatėnių šnektos veikiamųjų dalyvių vardininko formų pusilgį *e*, pvz.: *prisi' reņj.ke.š* ~ *prisirinķęš*, *užjove*. ~ *užjovĕ* ‘užĕjĕ’ (Švambarytė–Valužienė, Kaikarytė 2007, 60, 63).

⁹ Trumpasis *a* redukcijos nepatiria veikiausiai todėl, kad prieš *s* išlikęs galūnės balsio pėdsakas (žr. straipsnio skyrių „Galūnių balsiai“). Tada *a* ir *l* nesudaro dvigarsio, priklauso atskiriems skiemenims, plg. *salá.ĭš* 23 ~ *suolĕlis*.

Balsius *ę*, *e*, *a* kirčiuotuose skiemenyse atliepia netrumpieji *e*, *æ*, *a*, pvz.: *oė.sĕf* 15 ~ vėsti, *jė.žėrs* 26 ~ ėžeras, *sķė.sĕ* 20 ~ skęsi, *oă.d^v* 10 ~ vėda, *ğră.ž^v* 20 ~ gręža ‘gręžia’, *kă.sĕf* 15 ~ kàsti, *kalnă.bėrže* 4 ~ Kalnāberžė, *lă.ds* 20 ~ lėdas, *gąsdinti* 17. Atvirose moteriškosios giminės vienaskaitos vardininko ir kai kurių oksitoninių įvardžių vienaskaitos kilmininko formų galūnėse vartojami *e*. ir *a*., pvz.: *kaĕ*. 20 ~ katė, *aglă*. 18 ~ eglė ‘ėglė’, *ană*. 29 ~ anō, *ęš.tă*. 44 ~ iš tō.

Nei trumpieji, nei pusilgiai *e* tipo balsiai nevartojami absoliučioje žodžio pradžioje (pozicija #—). Čia juos pakeičia užpakaliniai *a*, *a*., pvz.: *aglă*. ~ eglė, *ai.gasĕs* ~ eįgastis, *á.ižėf* ~ eįžėti (žr. § 40, 42). Taigi vienintelė pozicija, kur priešakiniai ir užpakaliniai žemutiniai balsiai galėtų kontrastuoti, panaikinta. Įvykus defonologizacijai, *ę*, *e* ir *æ*, *a* tenka laikyti trumposios fonemos /a/ alofonais, o *e*., *æ*. ir *a*. priskirti netrumpajai fonemai /a./, plg. *ğrėžv* 20 ~ gręžū ‘gręžiu’: *grăžv* 14 ~ gražū; *peĕšėš* 13 ~ pečiūs : *paĕšėš* 27 ~ pačiàs; *mă.ĕ* 40 ~ mātė : *mă.ta* 42 ~ mātō.

Priešakinės eilės nežemutiniai balsiai (*e*, *ę*., *i*, *i*.). Netrumpieji Surviliškio šnektos balsiai *ę*. ir *i*. būna tik kirčiuotuose skiemenyse, pvz., *oė.lėk* 36 ~ vėlek ‘vėl’, *ĕ.vs* 36 ~ tėvas, *žėřėņė.i* 22 ~ žiūrinėja; *ĕi.krs* 18 ~ tĕkras, *oĕ.ra* 41 ~ vėro, *oĕ.rs* 11 ~ vėras, *lėli.i* 11 ~ lelijà; kaip matyti, jie eina ir antrinių dvigarsių pirmuoju dėmeniu. Abu balsiai gali kontrastuoti tarpusavyje, plg. *ğė.řj* 38 ~ gėriau : *ğĕ.řj* ~ gýriau (p. 40 pavartotas vedinys *pagiřckas* ‘pagyrūnas’), vadinasi, yra skirtingų savarankiškų fonemų – vidutinio pakilimo /ę./ ir aukštutinio pakilimo /i./ alofonai. Beje, neminkštojo junginio **lė* suužpakalėjęs balsis nuosekliai žymimas raide *ę*., pvz.: *lė.ķĕf* 2 ~ lėkti, *kalbė.ĕf* 2 ~ kalbėti; vienintelė išimtis – raidė *ę*. frazeologizme *galų. pagalė*. 40 ‘galų pagalėje, pagaliau’, liudijanti, kad suužpakalėjęs balsis savo kokybe prilygsta vienabalsiui, atsiradusiam iš tvirtagalio dvibalsio *ai* žodžio gale, plg. *ažalė*. 13 ~ ažuolai.

Trumpasis *i*, taip pat kaip trumpasis *u*, pasižymi itin siaura distribucija – vartojamas tik kaip tvirtapradžių dvigarsių *ai*, *ei*, *ui* (t. y. *á.i*, *ė.i*, *ú.i*, *ú.i*) antrasis dėmuo, pvz.: *tă.ika* 12 ~ táiko, *ķė.ikĕf* 23 ~ kéikti, *ú.if* 15 ~ ūiti, *oęsă.i* 30 ~ visái, *žalė.i* 30 ~ žaliái ‘žaliai’. Jis atstovauja fonemai /j/ (žr. skyrių „Užpakalinės eilės nežemutiniai balsiai“).

Vartojimo dažnumu balsis *i* labai skiriasi nuo *ę* – šis kiekybės neutralizacijos pozicijoje yra net keleto korelacių pluoštų atstovas (žr. §§ 18–23). Balsiu *ę* nekirčiuotame skiemenyje visų pirma realizuojamas kirčiuotasis *ę*., pvz.: *ĕėvė.lėš* 19 ~ tėvėlis, *dă.řėše* 28 ~ dārėse ‘dārėsi’, *kă.ĕęš* 29 ~ kātės, *să.ķėm* 28 ~ sākėm. Antra, juo virsta – šiek tiek paplatėja – kamieno nekirčiuoto skiemens *i*: pavienis ir einantis neakūtinųjų sudėtinųjų dvigarsių pirmuoju dėmeniu, pvz.:

ešmėnėj.g^v 15 ~ išmintingà, *mėr.s* 25 ~ miřs, *vėrė.łš* 19 ~ vyrėlis, *gřėžž.* 19 ~ grįžaũ, *pieėmėņę* 23 ~ pieėmenį. Trečia, nekirčiuotuose ir kirčiuotuose neakūtinuose šaknies dvigarsiuose juo dažnai virsta dvigarsių *ei* ir *em*, *en* balsis *e*, pvz.: *pėi.kf* 24 ~ peikti, *lei.b^v* 24 ~ Leibà, *płei.ņėf* 24 ~ pleĩnyti ‘pliekti’, *sfeėplà.* 25 ~ stemplė, *mėņ.ks* 25 ~ meņkas (dvigarsių *el*, *er* balsis nesiaurėja: *neķel.pė* 7 ~ Nekėlpiai, *mėr.g^v* 24 ~ mergà ir pan.; žr. § 35). Siaurėjimas – taikymasis prie antrojo dėmens priklauso nuo įvairių aplinkybių. Dvibalsio *ei* balsis *e* pasiaurėja tik po *l* svetimybėse ir po *pl*, *bl*, *kl*, *gl* savuose žodžiuose (žr. § 29), kitais atvejais jis redukuojamas į *a*. Nosinių dvigarsių *em*, *en* I dėmuo pasiaurėja ir virsta *e* visais atvejais, išskyrus šiuos: 1. veiksmožodžių esamojo laiko formose, kai tolesni *m*, *n* yra tarpai, pvz.: *šem.p^v* ~ šeėpa, *seņk^v* ~ seėka; 2. šaknyse, kurios kirčiuotos turi akūtinę priegaidę, pvz., *ženė.łš* ~ žentėlis (: žėntas); 3. *ia* kamieno veiksmožodžių esamojo ir būsimojo laiko 3 asmenyje, pvz.: *zej.g^f* ~ žeėgia, *rem.s* ~ reėms (žr. § 36). Paskutiniu atveju balsio akomodacijà veikiausiai stabdo giminiškuose žodžiuose pasireiškianti balsių kaita (plg. Šukys 1959, 158). Dar vienas atvejis, kada atsiranda *e*, – itin stiprus nežemutinių užpakalinių balsių supriešakėjimas po minkštųjų priebalsių *š*, *š*, *ž*, *ž* ir afrikatų *fš*, *fš*, *dž*, *dž*, pvz.: *šelà.łš* 22 ~ siulėlis, *seņėņė.k* 22 ~ siuntinėk, *šekšlà.la* 21 ~ šiukšlėlė, *želų.ks* 21 ~ ziuliukas ‘žasiukas’, *žepšni.s* 21 ~ žiupsnys, *žerė.k* 22 ~ žiūrėk, *fšefšų.ks* 22 ~ ciuciukas ‘šuniukas’, *fšėbřė.łš* 21 ~ čiobrėlis, *fšerkšlà.łš* 22 ~ čiurkšlėlis, *džėbų.ks* 21 ~ dziobukas ‘snapelis’, *sođžėvė.ms* 22 ~ sudžiūvimas. Po *j* trumpieji balsiai *o*, *ó*, *u* irgi tampa priešakiniais, bet nuosekliai tik galiniame skiemenyje, pvz., *padė.jėf* ~ padėjot[e] 21. Šaknyje galimi dvejobi variantai, plg. *jeji.ks* / *jóji.ks* 21 ~ jojikas, *ješeėnų.ks* 21 ~ Justiniukas (bet *jótó.* 21 ~ jutaũ).

Taigi prieškirčiuose skiemenyse visų pakilimų trumpiesiems balsiams gali atstovauti vienas vidutinio pakilimo priešakinis balsis – *e*. Labai neįprasta, kad ir žemutinis *e*, tikrasis funkcinis *e*. koreliatas, plg. *mės* (p. 40 pavartotas *mė.sķėf* ~ mėskit) : *mė.s* 40, ir fonemos /a/ alofonas, atskirais atvejais persimeta prie aukštesnio pakilimo fonemos, plg. *reņ.j.kf*, reiškiantį ‘rengti’ ir ‘rinkti’ (p. 25 pavartotas *reņ.j.g^f* ~ reėgia, p. 24 – *i.šranķos* ~ išrankos). Toks skiriamųjų kokybinių požymių supanašėjimas – vieno balsio apibendrinimas po minkštųjų ir ypač tarp minkštųjų priebalsių rodo polinkį į linijinį balsių posistemį, kuris būdingas šiaurinių panevėžiškių šnektoms (žr. Girdenis, Židonytė 1994, 130; Kačiūškienė 2006, 67; apie linijinę balsių sistemos galimybę žr. Trubeckoj 1960, 107–108).

Galiniame skiemenyje *e* virsta ne tik nekirčiuotas, bet ir kirčiuotas *i*, pvz.: *mar.ř* 28 ~ marti, *ķer.ė* 43 ~ kiřvj, *vė.řd^f* 43 ~ vėrdi, *patė* 13 ~ pati, *iķk* 10 ~

tìk, è 14 ~ ì 'ir'. Šios pozicijos *ę* gali būti atsiradęs ir iš *ie* (<*ē), pvz.: *p̄r̄ē* 14 'prie', *á.n̄f̄es* 30 ~ *ánties*¹⁰.

Balsis *ę* yra vienintelis vidutinio pakilimo priešakinės fonemos /ę/ alofonas. Ši fonema kontrastuoja su fonema /a/, tiksliau sakant, jai priskiriamais priešakiniais alofonais *e*, *e*, pvz.: *ḡr̄ež̄i.ms* 19 ~ grįžimas : *ḡr̄ež̄i.ms* ~ gręžimas (p. 20 pavartota forma *ḡr̄ež̄ó*. ~ gręžiaū), *oer̄.ze* ~ viržio (plg. *oer̄.žó* 22 ~ viržių) : *oer̄.ze* ~ vežė (plg. bendratį *vežti* 17), *f̄eks* 14 ~ tèks : *f̄eks* ~ tìks (plg. *p̄r̄eŋi.ka* 15 ~ pritìko), *ḡe.n̄e* 20 ~ gēnį : *ḡe.n̄e* ~ gēnio.

Galūnių balsiai. A. Žirgulio pateikti surviliškiečių kalbos pavyzdžiai rodo, kad kirčiuoti netrumpieji galūnių balsiai nei kokybe, nei kiekybe niekuo nesiskiria nuo kamieno skiemenyse vartojamų atitikmenų, plg.: *abr̄u.s̄n̄eŋs̄* 32 ~ abrūsnyčia 'rankšluostinė', *kú.n̄iga* 40 ~ kùniğà ir *tukù*. 42 ~ taukū; *s̄k̄e.s̄* 20 ~ sk̄esi, *ros̄k̄e.l̄s* 21 ~ rusk̄elis 'rusas' ir *paluk̄e*. 24 ~ palauk̄e; *domb̄li.n̄e* 34 ~ dumblyn̄e, *li.ts* 11 ~ litas ir *žergol̄i.s* 3 ~ Žirgulys. Abiejų pozicijų balsiai laikomi pusilgiais: „Pusilgiai yra: <...> pailgėję ršk. trumpieji po kirčiu: t̄i.krs ~ t̄ikras, p̄i.lns ~ p̄ilnas, k̄u.f̄t ~ k̄urti; <...> patrumpėję kirčiuoti ilgieji: v̄i.rs ~ v̄yras, p̄li.t^v ~ plytà, agl̄a. ~ egl̄ė. <...> Iš viso tarmėje matomas ilgųjų ir trumpųjų balsių išlyginimas“ (p. 18–19).

Šnektos trumpųjų galūninių balsių kokybė įvairuoja. Kad paaiškėtų įvairavimo priežastys, reikia apibrėžti tokių balsių pasirodymo aplinkybes.

Jau kalbėta apie tai, kad trumpuosius nekirčiuotus *ɔ / o, ɔ / ô, a, e, ę* surviliškiečiai vartoja ne tik žodžių kamieno skiemenyse, bet galūnėse. Šie balsiai yra patyrę nestiprią, iš esmės tik kiekybinę redukciją, todėl pabrėžiant opoziciją su labiau išblukusiais balsiais gali būti vadinami neredukuotais. Išblukusios kokybės, arba redukuoti, trumpieji balsiai, tariami kamieno skiemenyse, yra du: *v* ir *α*. Abu yra balsio *a* refleksai: pirmasis pasirodo po kietojo *t* (<*l̄ē), pvz., *n̄u.lv̄ke* 19 ~ n̄ul̄ek̄e (žr. skyrių „Užpakalinės eilės nežemutiniai balsiai“), o antrasis – prieš *i, l, r* ir kartais nosinius *n, m* sudėtinuose dvigarsiuose, pvz.: *lai.ka* 23 ~ laĩko, *dar̄.ž̄e.s* 24 ~ dařžas (žr. skyrių „Žemutiniai balsiai“). Žodžio galo pozicijoje redukuotų balsių yra daugiau: be *v*, vartojami *ù, ε, ι*, taip pat *ʷ, ʷ, ε, ι, ę*. Visus juos A. Žirgulys vadina „pūstiniais“ (žr. § 5).

Neredukuoti galūniniai *e, e, a, ô, o, ɔ, ɔ* tariami tokiose linksnių ir asmenų formose:

vns. vard.: *ká.r̄oē* 23 ~ kárvē, *vaḡx̄.la* 37 ~ uoḡel̄ė, *ķeñ.f̄es* 42 ~ keñtēs;

¹⁰ Gali būti, kad daiktavardis *antis* jau perėjęs į *ē* kamieną (plg. Markevičius 2008, 197). Tokiu atveju tarminė forma į bendrinę kalbą atstatydintina su galūne *-ē - antēs* ir iliustracinis pavyzdys netinka.

vns. kilm.: *kam.pē* 43 ~ kuñpio, *la.nga* 39 ~ lango, *sa.va* 38 ~ savo, *porvōi.nēs* 40 ~ purvynēs, *šmetō.nos* 44 ~ smetōnos ‘grietinės’;

vns. gal.: *ri.kmēfē* 37 ~ rýkmetį ‘rytmetį’, *pú.šē* 43 ~ pùšį, *lēmētō.rē* 30 ‘elementorių’, *smá.rvōe* 40 ~ smárrvę, *sołi.pōše* 43 ~ sulipusią, *mofēnē.la* 38 ~ motinēlę, *bá.mba* 43 ~ bámbą, *por.ōena* 40 ~ puřvina, *doj.gō* 33 ~ dañgu;

vns. šauksm.: *ōfē.lō dagēlē.lō* 38 ~ vyrēliau dagilēliau¹¹ ‘vyreli dagilėli’, *šē.nō* 41 ~ sēniau ‘seni’;

dgs. vard.: *ké.lnēs* 31 ~ kėlnės, *jé.šmēnēs* 26 ~ ešmenys ‘ašmenys’, *blū.sos* 39 ~ blūsos;

dgs. kilm.: *mērgá.išō* 44 ~ mergáičių, *išēbú.lō* 40 ~ cibūlių ‘svogūnų’, *á.mžō* 39 ~ ámžių, *ōó.rstō* 42 ~ viōrstų ‘varstų’, *má.lko* 39 ~ málkų;

es. ir būt k. l. 3 a.: *lá.ksta* 11 ~ lāksto; *džēvōi.na* 20 ~ džiovino, *fšōl.pē* 23 ~ čiulpė, *přē.je* 32 ‘priėjo’, *dá.rēše* 20 ~ dārėse ‘darėsi’, *dí.rboše* 28 ~ dirbose ‘dirbosi’;

es. ir būt k. l. vns. 1 a.: *var.žo* 30 ~ varžau, *bė.gv* 30 ~ bėgau, *gė.rō* 38 ~ gėriau;

es. ir būt k. l. dgs. 1 a.: *dá.ram* 29 ~ dārom[e], *dí.rbom* 29 ~ dirbom[e], *nē.šēm* 34 ~ nėšėm[e];

es. ir būt k. l. dgs. 2 a.: *dí.rbot* 29 ~ dirbot[e], *nē.šēt* 34 ~ nėšėt[e], *padė.jef* 21 ~ padėjot[e];

tar. nuos. vns. 1 ir 2 a.: *bė.gfše* (kartu su retesniu *bė.gfšē*) 27 ~ bėgčia ‘bėgčiau’, *gá.utom* 39 ~ gautum.

Atskirai minėtinos morfologiškai sutrumpėjusios vietininkų *ká.rē* 40 ~ kārė[je] ‘karė’, *viētō* 36 ~ viėto[je], *ōi.lnō* 41 ~ Viliu[je] formų galūnės. Pirmųjų dviejų formų *ē*, *o* A. Žirgulys laiko trumpaisiais, bet kiti panevėžiškių ir šiauliškių šnektų tyrėjai yra pastebėję jų pusilgumą (žr. Šukys 1959, 159; Girdenis, Židonytė 1994, 136; Kačiuškienė 2006, 21, 25; Kazlauskaitė 2005, 15).

Visi neredukuoti balsiai tarpusavyje kontrastuoja, vadinasi, priklauso vienai iš fonemų /*ē*, *a*, *o*/ plg.: *ké.lnēs* ~ (dgs. vard.) kėlnės ir *ké.lnēs* ~ (dgs. gal.) kėlnės, *ká.rē* ~ (vns. viet.) kārė[je] ir *ká.rē* ~ (vns. gal.) kārę, *viēta* ~ (vns. vard.) vietà ir *viētō* ~ (vns. viet.) viėto[je] / *viētō* ~ (dgs. kilm.) viėtų; *dí.rbam* ~ (es. l. 3 a.) dirbam[e] ir *dí.rbom* ~ (būt. k. l. 3 a.) dirbom[e], *darí.tam* ~ (vns. naud.) darýtam ir *darí.tom* ~ (tar. nuos. vns. 2 a.) darýtum.

Surviliškio šnektos redukuoti *ε*, ^ε, *υ*, ^υ, *ϕ*, ^ϕ, *ι*, ^ι, *ϕ*, ^ϕ atliepia trumpuosius ga-

¹¹ Pietinių panevėžiškių ir širvintiškių patarmėse *ūia* kamieno daiktavardžių šauksmininko formos turi *iu* kamieno galūnę (Zinkevičius 1966, 254; Markevičius 2008, 192).

lūninius balsius. Kaip rodo transkripcija, dažniausias iš visų redukuotųjų yra ϵ . Jis vartojamas tiek uždaruose, tiek atviruose skiemenyse ir balsių sąvade yra apibūdinamas taip: „pūstinis e: labè. ~ labai, žalèš ~ žaliūs. Kilęs iš dvibalsių ai, ei turi i spalvą, kilęs iš iu turi u spalvą, bet abiem atvejais labiau palinkęs į e garsą“ (p. 11). Artikuliaciniais požymiais ϵ artimas ϵ (jei yra nekirčiuotas; plg. 12 ir 10 palatogramas) arba \dot{u} . (jei kirčiuotas; plg. 13 ir 39 palatogramas).

Formos, kurių uždariosiose galūnėse pasirodo ϵ , yra:

vns. vard.: *alès* 14 ~ alūs, *bai.s^εs* 28 ~ baisūs, *altó.ř^εs* 44 ‘altorius’;

dgs. gal.: *rastès* 20 ~ rąstūs, *jé.utš^εs* 28 ~ jáučius, *pakajèš* 40 ~ pakajūs ‘svetainė’, *vèšès* 19 ~ visūs, *grazhès* 28 ~ gražiūs, *òí.žes* 43 ~ vyžàs, *aòelès* 27 ~ avelès, *mèšèš* 44 ~ mišiàs, *ká.řò^εs* 27 ~ kárves.

Nėra aišku, kuris balsis – supriešakėjęs *u* ar *i* – redukuojamas vienaskaitos vardininko formose *veñ.ĩs^εs* 3, *pará.lž^εs* / *pėřlí.ž^εs* 32, *altó.ř^εs* 44. A. Žirgulys pavyzdžius transponuoja su *ju* kamieno galūne *-ius*: *Viñcius* 15, *parálžius* / *perlýžius* ‘paralyžius’, *altōrius*. Bet tokių atstatymų nepalaiko kitų linksnių formų galūnės: pirmojo pavyzdžio vienaskaitos kilmininko *-(i)o* – *Viñcio* 3, daiktavardžio *karālius* vienaskaitos galininko ϵ – *kará.lē* 30 ~ karālį (nekirčiuotasis ϵ atliepia bendrinės kalbos *i*, *ĩ*, žr. §§ 11, 12). Be to, žinome, kad širvintiškių patarmėje ir daugelyje pietinių panevėžiškių šnektų, taip pat šiaurliškių patarmės pietrytiniame pakraštyje aplink Baisogalą, Dotnuvą ir Jonavą *ju* kamieno daiktavardžių nebėra, jie perėję į *ia* kamieną (Morkūnas 1960, 31; Zinkevičius 1966, 67, 254, žml.: 25–27, 57; Markevičius 2008, 114, 203–208; plg. Kazlauskaitė 2005, 69; Baltušienė 1981, 8). Viena iš *ju* kamieno išnykimo priežasčių – stiprus užpakalinės eilės balsių supriešakėjimas po minkštųjų priebalsių. Taigi kalbamosios formos į bendrinę kalbą veikiausiai atstatytinos su *-is*: *Viñcis*, *parálžis* / *perlýžis*, *altōris*.

Fonetine transkripcija perrašyti pavyzdžiai *grāžs* / *grazhès* 14 ~ gražūs, *šukšřšòks* / *šukšřšòkès* 14 ~ šaukščiukūs, *dėví.nš dñens* 43 ~ devynias dienas, *gaspado.řs* 42 ~ gaspadōri(u)s ir pan. rodo, kad nekirčiuotų uždaryjū galūnių redukuotasis ϵ gali būti netariamas. Balsio išmetimą A. Žirgulys aiškina energinga kalba, greitesniu tempu (žr. § 43.1, 44.1) ir atkreipia dėmesį, kad dažniausiai iškrinta tarp *t*, *d* ir galinio *s* atsidūręs balsis (žr. § 46.2).

Ypač dažnai galūnės ϵ (<*(i)ā) nėra *a*, *ia* kamienų daiktavardžių ir būdvardžių vienaskaitos vardininko formose, pvz.: *var.gs* 41 ~ vargas, *pí.lns* 18 ~ pilnas, *šepřen.ts* 25 ~ septiñtas, *artó.iš* ~ artójas 36, *ķé.lš* 26 ~ kėlias. Aprašo autorius nurodo, kad balsis vartojamas tik tais atvejais, kai susidaro nepatogi tarti keletu priebalsių grupė (žr. § 43.1), pvz.: *par.š^εs* 24 ~ pařsas, *řej.kl^εs* 26 ~ tiñklas, *bíedn^εs* 39 ~ biėdnas ‘vargšas’, *bėř.gžđž^εs* 34 ~ beřgžđžias.

Redukuotu ε virsta ir atvirosiosios galūnės supriešakėjęs *a*. Jis vartojamas šių formų galūnėse:

vns. vard. ir įn.: *ježė* 4 ~ ežià, *jezapá.uťšē* 32 ~ Juozapáučia 'Juozapavičius', *kal.ťšē* 27 ~ kalčia 'kaltė', *šlapē* 27 ~ šlapià, *paťšē* 27 ~ pačia;

es. l. 3 a.: *žvėm.bē* 12 ~ zviĩmbia, *klá.ušē* 40 ~ kláusia;

tar. nuos. vns. 1 a. – paprastai jaunųjų šnektos atstovų kalboje (žr. § 43.7): *padė.ťšē* 39 ~ padėčia 'padėčiau', *ķi.šťšē* 39 ~ kiščia 'kiščiau'.

Balsis ε (kartu su netrumpuoju savo koreliatu ε .) atvirosiose galūnėse esti ir kitokios kilmės – yra *ai* (< *ai*), *ei* (< *ei*) monoftongizacijos rezultatas, pvz.: *mėšķi.ñē vadaktē*. 7 ~ Miškiniai Vadaktaĩ, *bobú.ťē* 41 ~ bobūtei, *saķē*. 30 ~ sakeĩ, *žvėř.bĩē* 30 ~ žvirbliaĩ. Beje, suvienbalsėjusį ε Surviliškio aprašo autorius laiko redukuotu (p. 11), nors tokiu pat būdu atsiradę ε , $\acute{\varepsilon}$ vadinami neredukuotais. Nevienodą vertinimą turėjo lemti pozicija – ε nevartojamas žodžių kamiene.

Aptariamasis balsis dar vartojamas prievoksmiuose *ťšē* 42 ~ čia, *tróm.pe* 40 ~ trumpai, *gėre* (ir *gėrē*.) 14 ~ gerai, *šlapē.ušē* 35 ~ šlapiáusiaĩ.

Atviros galūnės ε , einantis po *j* daugiaskiemenėse daiktavardžių ir veiksmažodžių formose, A. Žirgolio teigimu, paprastai numetamas (žr. § 43.4), pvz.: *mařĩ.j* 13 ~ Marijà, *paĩĩ.lēj* 12 ~ pamilija 'giminė', *ñešó.j* 36 ~ nešioja, *mĩ.šlēj* 42 ~ mĩslija 'mãno'. Tik rišlioje kalboje jis kartais pasireiškia: *rogó.ř* *pá.ťšē* 42 ~ rūgója 'bara' pãčia. Sporadiškai numetamas ir tariamosios nuosakos formos ε : *padė.ťšē* 39 'padėčiau'.

Redukuoti *v* ir *ú* vartojami tik atvirosiuose žodžio galo skiemenyse: pirmasis būna po kietojo priebalsio, antrasis – po minkštojo. Aprašo autorius juos apibūdina kaip „pūstinius u“ (žr. § 5). Surviliškiečių „balsiai neturi labializacijos“ (p. 18), taigi *v* ir *ú* nuo ε raide žymimo „pūstinio e“ skiriasi, matyt, kiek aukštesniu liežuvio pakilimu.

Transkribuoti pavyzdžiai rodo, kad redukuotasis *v* Surviliškio šnekteje yra užpakalinių *a* ir *u* refleksas. Jis vartojamas šių formų galūnėse:

vns. vard.: *rasù* 20 ~ rasà, *kal.b^v* 13 ~ kalbà, *má.m^v* 11 ~ mamà, *ėšmėñtėj.g^v* 15 ~ išmintingà 'išmintinga';

vns. naud.: *vai.k^v* 31 ~ vaĩku 'vaikui', *bė.rn^v* 42 ~ bėrnu 'bernuĩ';

vns. įn.: *súol^v* 39 ~ súolu, *mó.ķet^v* 40 ~ mókytu, *mažù* 28 ~ mažù; *sù pòt^v* 14 ~ sù putà, *aglù* 28 ~ eglė;

vns. šauksm.: *pá.rk^v* 40 ~ pãrka 'nenaudėli';

bev. g.: *gràž^v* / *gražù* 13 ~ gražù, *baĩ.gt^v* 40 ~ baĩgta;

es. l. 3 a.: *bĩ.ld^v* 10 ~ bĩlda, *šlam.p^v* 24 ~ šlam̃pa, *aķėpúol^v* 39 ~ apipúola;

es. l. vns. 1 a.: *ñemó.k^v* 38 ~ nemóku, *atrãn.d^v* 43 ~ atrandù, *asù* 26 ~ esù.

Supriešakėjęs galūninis *ŭ* nuosekliai tariamas *iia* kamieno daiktavardžių vienaskaitos naudininko ir kartais, drauge su *ε*, vienaskaitos įnagininko bei veiksmazodžių esamojo ir būsimajo laiko vienaskaitos pirmojo asmens formose:

vns. naud.: *jé.ũtš^ŭ* 12 ~ jáučiu ‘jaučiui’, *pu.ksš^ŭ* 31 ~ paūkščiu ‘paukščiui’, *dédé.ĩ^ŭ* 41 ~ diedėliu ‘seneliui’;

vns. įn.: *á.rkľ^ŭ* 29 ~ árkliu;

es. ir būs l. vns. 1 a.: *negal^ŭ* 38 ~ negaliù, *neĩ.š^ŭ* 32 ~ neĩsiu.

Balsiai *v*, *ŭ* vartojami ir nekaitomų žodžių gale. Jie tariami prieveiksmiuose *př.m^v* 42 ~ pirmà, *tadũ* 40 ~ tadà, *dabũ* (šalia *dabà*) 36 ‘dabar’, *vá.kv* 36 ‘vakar’, *paskũ* 31 ‘paskui’, *pagřrēšũ* 12 ‘pagrečiui’, jungtuke *jé.ig^v* 43 ~ jėigu, dalelytėje *tėg^v* 43 ~ tegù, prielinksnyje *pũ* 14 ~ pō, ištiktuke *džàkv* 10 ~ džàku.

Dar vienas redukuotas balsis yra *ι*. Tai „pūstinis, trumpas i“ (p. 11). Jis, kaip ir *v*, *ŭ*, pasirodo tik atvirajame galo skiemenyje: sudaro *a* kamieno daiktavardžių vienaskaitos šauksmininko ir vietininko, *ē* kamieno daiktavardžių vienaskaitos įnagininko, taip pat įvardžių *aš*, *tu* vienaskaitos galininko galūnę, pvz.: *dogñi* 11 ~ dugnè, *pur.ũi* 28 ~ purvè; *diēũ* 39 ~ diēve; *ne.ndři* 43 ~ néndre, *šakĩ* 28 ~ šakè; *tavĩ* 39 ~ tavè, *mañi* 43 ~ manè.

Nekirčiuotų galūninių balsių: redukuotų *ε*, *v*, *ŭ*, *ι* ir neredukuoto *ę* (šnektose jis atliepia bendrinės kalbos *i*, *ĩ*) užrašymas pakeltu, mažesniu šriftu: ^ε, ^v, ^ŭ, ^ι, ^ę, rodo stiprią kokybinę redukciją. Tokiems balsiams nusakyti A. Žirgulys vartoja terminą „murmimasis“ (žr. § 5).

Surviliškiečių kalboje vienu kitu atveju funkcionuoja dvejopi tų pačių atvirųjų galūnių balsiai: netrumpieji ir trumpieji *ɔ*. ir *ɔ*, *ɔ*. ir *ɔ*, *ε*. ir *ε* vienas kitą pakeičia veiksmazodžių esamojo ir būtojo kartinio laiko vienaskaitos pirmojo asmens formose, plg. *sak.ɔ*. 30 ~ sakaũ ir *var.žɔ* 30 ~ varžaũ, *sak.ɔ*. 30 ~ sakaũ ir *var.žɔ* 30 ~ varžiaũ, *sak.ε*. 14 ~ sakaĩ; vienabalsių kiekybė, aprašo autorius manymu, yra tiesiogiai susijusi su kirčiu: „Dviskiemeniuose žodžiuose, jei kirtis nutraukiamas, *ε* ir *ɔ*, *ɔ* yra trumpi, jei nenutraukiamas – pusilgiai“ (p. 30; kirčio atitraukimo aiškinimą žr. Kazlauskaitė 2004, 115–116);

neredukuotas *e* ir redukuotas *ε* tariami veiksmazodžių tariamosios nuosakos pirmojo asmens formose, pvz., *b.ė.gřšē* / *b.ė.gřšē* 27 ~ bėgčia ‘bėgčiau’ – antrasis balsis būdingesnis jaunųjų šnektos atstovų kalbai (§ 43.7);

redukuotas supriešakėjęs, transkribuojant žymimas *ŭ*, ir redukuotas priešakinis, žymimas *ε*, lygiagrečiai vartojami vardažodžių vienaskaitos įnagininko ir veiksmazodžių esamojo bei būsimajo laiko vienaskaitos pirmojo asmens formose, plg. *pařšũ* ir *pařšē* 29 ~ pačiũ, *gõlē* 43 ~ guliũ, *gęř.džē* 41 ~ girdžiũ ir *mĩ.ĩ^ŭ* 38 ~ mýliũ; *ęđé.šē* 42 ~ įdėsiũ ir *d.ė.š^ŭ* 38 ~ dėsiũ.

Nurodytos tarminės formos yra ypatingos: jų galūnės kitokios negu turi bendrinė kalba. Surviliškio šnektoje jas sudaro vienbalsis, o bendrinėje kalboje – arba dvibalsis (*sakaũ, sakiaũ, sakaĩ, bégčiau*) arba neseniai iš dvibalsio atsiradęs *-u* (*pačiũ, guliũ, dėsũ*). Ankstesnis galūnės *-u* pavidalas nesunkiai nustatomas palyginus paprastąsias ir įvardžiuotines, sangražines formas, plg. *savũ : savúoju, dėsũ : dėsũosi*. Kai laikomasi principo tarminius faktus aiškinti nurodant į bendrinės kalbos atitikmenis, natūraliai kyla priešprieša tarp to, kas šnektoje realu – ką girdi ausis, ir to, kas joje turėtų būti, ką diktuoja atraminė kalbinė sistema, kuri yra tvarkinga ir griežta. Paprasčiausias priešpriešos sprendimo būdas – paralelių formų konstatavimas. Todėl į teiginį, kad surviliškiečiai nuosekliai taria dvejomis tų pačių formų balsius (ypač kai neskelbiamos aptariamąsios pozicijos balsių palatogramos), reikia žiūrėti atsargiai.

Savitą padėtį užima trumpasis galūninis *e*. A. Žirgulyš šio balsio nelaiko redukuotu (žr. § 5) ir toks vertinimas pamatuotas, nes *e* yra ir sutrumpėjusio *i* refleksas. Bet priklausydamas galūnėms, jis reiškiasi visai taip pat kaip „pripažinti“ redukuotieji („pūstiniai“) *ε, v, ũ, ι*: gali iškristi ir tapti „murmimuoju“. Vėl įžiūrimas žinių apie trumpojo *i* kilmę poveikis. Pasitelkus vidinės rekonstrukcijos metodą, nesunkiai atstatoma bendrinės kalbos įvardžiuotinių bei sangražinių formų buvusi ilgoji galūnė, plg. *didis : didỹsis, tráuki : tráukiesi*, be to, rytinių aukštaičių plote iki šiol nėra sutrumpėjęs *ija* kamieno daiktavardžių ir būdvardžių vienaskaitos vardininko formų galūnės *i*, plg. uteniškių pavyzdžius *já.uĩ.s* ~ jautys ‘jautis’, *dĩ.dėli.s* ~ didėlys ‘didelis’.

Surviliškio šnektos apraše nurodyta, kad trumpasis galūnių *e*, atliepiantis bendrinės kalbos *i*, ištariamasis tik kirčiuotas; nekirčiuotas prieš pauzę virstas ^ε („murmimuoju“), o nekirčiuotas prieš priebalsį iškrintas (žr. § 45). Pvz.: *naktĩs* 11 ~ naktis, *jėš* 44 ~ jis, *gražė* 28 ~ graži, *žadė* 38 ~ žadi; *kar.ř* 28 ~ karti, *pėj.k* 10 ~ penki, *á.sř* 26 ~ esti, *vė.řd* 43 ~ vėrdi; *vėjė.lš* 19 ~ vėjėlis, *soró.lšks* 2 ~ Surviliškis, *dėvėnė.řgš* 43 ~ devynėrgis, *mėl.sřs* 24 ~ mėlstis, *nujiej.lazė*. 4 ~ Naujieji Lažai. Kaip ir daug kur aukštaičių tarmėje, atvirojo galinio skiemens *e* netiriamas daiktavardžių vienaskaitos šauksmininko, būtojo kartinio laiko moteriškosios giminės veikiamųjų dalyvių vienaskaitos vardininko ir liepiamosios nuosakos vienaskaitos antrojo asmens formose, pvz.: *á.dól* 34 ~ Ādoli, *pasėdą.řėš* 28 ~ pasidariusi, *žėřė.k* 22 ~ žiūrėk, taip pat bendraties priesagoje *-ti* ir sangražiniuose veiksmažodžiuose, pvz.: *pí.lř* 15 ~ pilti, *šė.das* 42 ~ sėdasi. A. Žirgulyš paminėjo (§ 45) tik bendračių ir dalyvių formas.

Kalbėdamas apie uždaruosius galūnių skiemenis, kurie netenka *e*, dialektologas priduria, kad „retesnėje kalboje dar jaučiama *i* garso pradžia“ (p. 28).

Priebalsiai aplink *ę* yra minkštieji – taip pat ir galinis *s*, patiriantis progresyvinę asimiliaciją (žr. § 65). Todėl toji „garso pradžia“ veikiausiai reiškia dėl tolygios tembrinės artikuliacijos ne visada lengvai apčiuopiamą galūninį vokalinį segmentą. Be jo vargu ar įmanoma ištarti tokius žodžius kaip *sorōi.l̥š̥š̥*, *mēl̥.š̥š̥*, kur susiduria net keturi priebalsiai; beje, tarp kietųjų galinių priebalsių balsis išlieka kur kas lengvesnės artikuliacijos skiemenyse, plg. *bjēi.r̥s* 35 ~ bjaūras ‘bjaurus’. Kad abejonė pagrįsta, rodo du atsitiktiniai aprašo pavyzdžiai: *pá.l̥š̥š̥* 32 ~ pąlsis ‘poilsis’ ir *ap̥i.naš̥t̥r̥š̥* 37 ~ apýnastris ‘apýnasris’. Jie perrašyti su priešakiniais galūniniais balsiais.

Atskira raide neišryškinto ryškiau ar silpniau artikuliuojamo galūnės balsio buvimą rodo fonologiniai požymiai. Transkripcija skelbia, kad įvardyje *ōi.ss* 14 ~ visas nevyksta *ss* degeminacija, o tokiuose daiktavardžiuose kaip *lā.ds* 20 ~ lėdas, *žō.d̥š̥* 40 ~ žōdis, *grāžs* 14 ~ gražūs, *š̥trielbs* 4 ~ strielbàs ‘šautuvus’; *fē.us* 11 ~ tėvas, *pó.us* 36 ~ póvas; *salá.l̥š̥* 23 ~ suolėlis, *pañtē.l̥š̥* 24 ~ pantėlis, *p̥jōōi.ms* 35 ~ p̥jovimas atitinkamai nesuduslėja priebalsiai *d*, *d̥*, *ž*, *b*, nesubalsėja *v* ir nesusidaro dvigarsiai. Vakarų aukštaičių šiauliškių šiaurinėje ir centrinėje dalyje, kuri patiria žemaitiškąją redukciją, toks tarimas negalimas – čia gretimi garsai visiškai prisitaiko vienas prie kito, o atsiradęs naujas dvigarsis gauna tvirtapradę priegaidę.

Skirtingas daiktavardžių *pá.l̥š̥š̥*, *ap̥i.naš̥t̥r̥š̥* galūnės balsis verčia manyti, kad uždaryjū nekirčiuotų skiemenų redukuoti balsiai, kokia bebūtų kilmė, savo kokybe nesiskiria arba skiriasi itin menkai, nereikšmingai. Aprašo autorius turėjo svarstyti, kuri raidė: *ę* ar *ε*, tinkamesnė. Antroji labai apkrauta: perteikia trejopus bendrinės kalbos atitikmenis – *a*, *u*, *e* uždaruosiuose, ir atviresnius bei uždaresnius *e* tipo balsius atviruosiuose skiemenyse. Matyt, todėl pasirinkta *ę*. Nekirčiuotuose kamieno skiemenyse ji žymi paplatėjusius trumpojo *i* ir ilgojo *i̇* refleksus, o gale – uždaryjū galinių skiemenų ir neredukuotą, ir redukuotą balsį.

Visai įmanoma, kad ir atvirųjų skiemenų redukuotasis balsis, einantis po *j*, nedingsta be pėdsako, yra savotiškai absorbuojamas. Dvejopi ženklai pavyzdžių gale: *mañi.i* 4 ~ Marijā (nesusidaro dvigarsis), *ōēžē.ui* 27 ~ vėžiáuja ir *ōēsá.i* 30 ~ visái, *žalē.i* 30 ~ žaliái ‘žāliai’, tikrai rodo skirtingą galinių garsų kilmę (žr. § 5), bet jie gali rodyti ir nevienodą tarimą.

Uždaruosiuose ir atviruosiuose galūniniuose skiemenyse vartojamų redukuotų balsių distribucija matyti 1-oje lentelėje.

Pagrindinis redukuotasis žodžio galo balsis Surviliškio šnekoje yra *ε*. Neatsitiktinai A. Žirgulyš šia grafema pažymėtas galūnes vadina „kilusiomis iš

1 lentelė. Redukuotų galūninių balsių distribucija

Balsis	Pozicijos		Fonologinis elementas	Pozicijos		Fonologinis elementas
	C—C	Ĉ—C		C—#	Ĉ—#	
<i>v</i>				+ (<i>báltv</i>)		
<i>ε</i>	+ (<i>bá.ltεs</i>)	+ (<i>žal̥ēs</i>)	/a/		+ (<i>žal̥ĕ</i>)	/a/
<i>ǔ</i>					+ (<i>žal̥ǔ</i>)	/ɔ/
<i>ɛ̃</i>					+ (<i>žal̥ĕ̃, žem̥ĕ̃</i>)	/a/ (/ɛ̃/)
<i>ɪ</i>					+ (<i>žem̥ɪ</i>)	/ɛ̃/

linkimo apibendrinti“ (p. 29). Uždaruosiuose skiemenyse *ε* atstovauja visiems trumpiesiems balsiams ir pakilimo atžvilgiu yra indiferentiškas, bet pagal eilės požymį jį įmanoma apibūdinti: būna ir užpakalinis, ir neužpakalinis. Jo supriešakėjimo laipsnis iš rašytinių duomenų nėra aiškus. Vieno ar kito varianto pasirodymą žodžio galo pozicijoje lemia priebalsio palatališkumas–nepalatališkumas, plg. *žalēs* ~ žalūs : *žal̥ēs* ~ žaliūs, todėl kalbėti apie du savarankiškus fonemų lygmens elementus uždarosiose galūnėse nėra pagrindo – reikia skirti vieną redukuotąją fonemą, tiksliau sakant, archifonemą /a/¹².

Atvirieji galūnės skiemenys redukuojami silpniau negu uždarieji. Po kietųjų priebalsių (pozicija C—#) vartojamas vienas užpakalinės eilės alofonas – *v*, atstovaujantis fonemai /a/, o po minkštojo priebalsio (pozicija Ĉ—#) gali būti keleriopi priešakiniai (supriešakėję) balsiai. Laikantis nuostatos, kad raidės *ε* ir *ɛ̃* žymi tą patį garsą, skirtingi trejopi balsiai – *ε*, *ǔ*, *ɪ*. A. Žirgulis žodžiais, tai „pūstinis *e*“, „pūstinis *u*“ ir „pūstinis *i*“. Tarpusavyje jie sudaro fonologinę priešpriešą, plg. *riek̥^ε* / *riek̥^{ε̃}* ~ (es. l. 3 a.) riēkia ir (es. l. 2 a.) riekì, *riek̥^ǔ* / *riek̥^{ε̃}* ~ (es. l. 1 a.) riekìù, *riek̥^{ε̃}* ~ (vns. įn.) riekè. Taigi atviruosiuose galinių skiemenyse funkcionuoja fonemos /a/, /ɔ/ ir /ɛ̃/. Pirmajai atstovauja alofonas, žymimas *ε* ir *ɛ̃*, antroji realizuojama supriešakėjusiu *ǔ* ir priešakiniu *ε*, trečioji – priešakiniu *ɪ*.

Sunku kalbėti apie formų *riek̥^{ε̃}* ~ riēkia ir *riek̥^{ε̃}* ~ riekì opozicijos realumą. Jeigu kilmė lemia kokybinius skirtumus ir opozicija galima, tai fakultatyvusis fonologinis elementas /ɛ̃/ yra dviveidė fonema (dėl termino ir sąvokos žr. Girdenis 2003, 82 ir min. lit.).

¹² Fonologai jai žymėti paprastai renkasi grafemą /ə/ (Girdenis, Židonytė 1994, 133; Kačiuškienė 2006, 83; Girdenis 2003, 105).

Vidurio Lietuvos aukštaičių pātarmės nesutampa trumpųjų galūninių balsių kokybe. Vakarų aukštaičių šiauliškių patarmėje šie balsiai beveik neredukuojami, tik iškrinta kirčio negaunantis galūninis *a* (<**ā*) – vyksta žemaitiškoji galūnių redukcija. Rytų aukštaičių širvintiškiai trumpuosius *a*, *e*, *i*, *u* yra paredukavę, bet juos skiria gerai, o pietiniai panevėžiškiai į vieną yra suplakę priešakinius ir užpakalinius balsius (Urbanavičiūtė-Markevičienė 1994, 85).

Išvados. A. Žirgolio diplominiame darbe aprašyta Surviliškio šnektos balsių sistema yra trikampė. Trumpųjų fonemų posistemis susideda iš vienabalsių /ɔ, a, e/, netrumpųjų – iš /u., o., a., e., i./. Ilgosioms fonemoms priskirtini ir kintamojo pakilimo (poliftongai) /ie/, /uo/.

Atviruosiuose galūniniuose skiemenyse trumposioms fonemoms atstovauja redukuoti alofonai *ε*, *v*, *ι*, o uždaruosiuose šios pozicijos skiemenyse funkcionuoja redukuotoji archifonema /a/.

Apraše neminimos vien tik šiauliškių patarimei būdingos ypatybės. Bet atkreiptinas dėmesys į transkripciją – kai kurios formos (*a*, *ia* kamienų daiktavardžių ir būdvardžių vienaskaitos vardininko linksnio, veiksmazodžių esamojo laiko trečiojo asmens ir tariamosios nuosakos vienaskaitos pirmojo asmens) perrašytos taip, tarsi būtų patyrusios gretimoms šiauliškių šnektoms būdingą žemaitiškąją galūnių redukciją.

Pagal **an*, **am*, **en*, **e*, *q*, *ę* tarimą A. Žirgolio aprašyta Surviliškio šnektą yra artimiausia dabartinei rytų aukštaičių panevėžiškių patarimei, kitos dvi skiriamosios ypatybės: redukuotųjų galūninių balsių nesuplakimas ir kirčiuotųjų *uo*, *ie* vienabalsiai žemutinio pakilimo koreliatai nekirčiuotuose kamieno skiemenyse, rodo sąsają su dabartiniais rytų aukštaičiais širvintiškiais. Šiuo metu kirčiuotą *uo* dažniau atliepia nekirčiuotas *o*.

Surviliškio šnektą priskirtina pietinių panevėžiškių patarimei.

Apraše pateikti duomenys rodo akivaizdų pietinių panevėžiškių ir širvintiškių artumą. Prieš 80 metų visame vakariniame rytų aukštaičių patarmės pakraštyje, kuriam priklauso ir Surviliškio šnektą, galūniniai trumpieji balsiai turėjo būti redukuojami mažiau negu dabar.

THE SYSTEM OF VOWELS IN THE STUDY “SURVILIŠKIS SUBDIALECT” (1939) BY ALEKSANDRAS ŽIRGULYS

Summary

Aleksandras Žirgulys defended the graduation dissertation “Surviliškis Subdialect. Phonetic Study” in Vytautas Magnus University in 1939. The present work is very important for the science of dialectology. The linguist conducted a competent research of the phonetic structure: he determined the quality of vowels and consonants applying the palatographic method, referred not only to single words but also to the samples of speech, used a detailed transcription. But the methodology adopted from professor Georg Gerullis which was applied in this study does not show the interrelationship between dialectal sounds. The aim of the article is to apply the principles of phonology in order to systematize separate data of vocalism recorded in Žirgulys’ study. 34 vowels are distinguished at the phonetic level.

After the analysis of palatograms relevant articulation features of dialectal vowels were determined, the distribution and oppositions of vowels, cases of the neutralization of the quantitative and qualitative opposition, as well as peculiarities of the reduction of final vowels were discussed and evaluated. The results suggested the following conclusions: 1. The phonological system of vowels peculiar to Surviliškis subdialect described by Žirgulys consists of short phonemes /ɔ, a, ɛ/ and not short (half-long) phonemes /u., uo, o., a., ɛ., ie, i./ . Not only pure monophthongs, but also the so-called gliding diphthongs /ie/, /uo/ are included in the vowel system, because both of them, as well as monophthongs, are neutralized in the unstressed syllables. 2. According to the pronunciation of **an*, **am*, **en*, **em*, *q*, *ɛ*, this subdialect is the closest to the present East-Aukštaitian dialect of Panevėžys. Two more peculiarities of the subdialect, namely, the degree of the reduction of short final vowels (three vowels of different quality exist) and *uo*, *ie* reflexes in unstressed syllables of the stem (*a*, *e*) show the connection with the present East-Aukštaitian dialect of Širvintos. 3. 80 years ago short final vowels had certainly differed in quality on the whole western boundary of East-Aukštaitian dialect.

Surviliškis subdialect is attributed to the southern East-Aukštaitian dialect of Panevėžys according to the modern classification of Lithuanian dialects by Aleksas Girdenis and Zigmas Zinkevičius.

ŠALTINIS

Žirgulys Aleksandras 1939, *Surviliškio tarmė. Fonetinis aprašas*, Diplominis darbas, Kaunas: VDU, 44 p. (VUB RS, F 1-F 672).

LITERATŪRA

Baltušienė Regina 1981, *Surviliškio šnektos fonetikos ir morfologijos (daiktavardis) ypatumai*, Diplominis darbas, Šiaulių pedagoginis institutas.

Crystal David 2003, *A dictionary of linguistics and phonetics*, Blackwell Publishing.

Girdenis Aleksas 2003, *Teoriniai lietuvių fonologijos pagrindai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Girdenis Aleksas, Gertrūda Židonytė 1994, Šiaurės panevėžiškių (Rozalimo šnektos) balsių sistema, *Baltistica* 29(2), 111–154.

Jonikas P[etras] 1939, *Pagramančio tarmė*, Kaunas: Švietimo ministerijos knygų leidimo komisija.

Kačiuškienė Genovaitė 2006, *Šiaurės panevėžiškių tarmės fonologijos bruožai*, Vilnius: VU leidykla.

Kavaliauskas Vidas, Žaneta Markevičienė (red.) 2004, *Lietuvių kalbos tarmės*. Žemėlapis, Vilnius: Briedis.

Kazlauskaitė Rūta 2004, Kirčio atitraukimas Surviliškio šnekte: A. Žirgوليو pateikti duomenys ir jų interpretavimas, in Gražina Akelaitienė (red.), *Baltų ir kitų kalbų fonetikos ir akcentologijos problemos*, Vilnius: VPU leidykla, 113–117.

Kazlauskaitė Rūta 2005, *Šiauliškių patarmės pietinių šnektų tekstai ir komentarai*, Šiauliai: ŠU leidykla.

LKT – E[lena] Grinaveckienė et al. (red.), *Lietuvių kalbos tarmės (Chrestomatija)*, Vilnius: Mintis, 1970.

LKTCh – Laima Grumadienė (red.), *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2004.

Markevičius Aurimas 2008, *Šiaurinių širvintiškių daiktavardžių linksniaivimas ir jo istorija*, Humanitarinių mokslų daktaro disertacija, Vilniaus universitetas.

Meiliūnaitė Violeta 2009, Fonetinės pietų panevėžiškių ypatybės XX a. trečiajame ketvirtyje, in *Garsas ir jo tyrimo aspektai: metodologija ir praktika*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Mikalauskaitė Elzbieta 1975, *Lietuvių kalbos fonetikos darbai*, Vilnius: Mokslas.

Morkūnas K[azys] 1960, Rytų aukštaičių pietinės tarmės fonetika, *Lietuvių kalbotyros klausimai* 3, 5–59.

Morkūnas Kazys 2000, Jurgio Gerulio kursai tarmėms tirti, *Archivum Lithuanicum* 2, 283–290.

Pakerys Antanas 1975, Antano Salio palatogramos, *Kalbotyra* 27(1), 87–100.

Salys Antanas 1933, Kelios pastabos tarmių istorijai, *Archivum Philologicum* 4, 21–34.

Šukys J[onas] 1959, Miežiškių tarmės vokalizmo bruožai, *Lietuvių kalbotyros klausimai* 2, 151–164.

Švambarytė-Valužienė Janina, Aušra Kaikarytė 2007, Šetenių tekstai, in Nijolė Talunytė (red.), *Česlovo Milošo žemė*, Kaunas: VDU leidykla, 60–77.

Trubecskoj 1960 – Н[иколай] С[ергеевич]Трубeцкой, *Основы фонологии*, Москва: Издательство иностранной литературы.

Urbanavičiūtė-Markevičienė Žaneta 1994, Dar kartą apie rytų aukštaičių tarmių ribas, *Kalbotyra* 43(1), 85–87.

Zinkevičius Z[igmas] 1966, *Lietuvių dialektologija. Lyginamoji tarmių fonetika ir morfologija (su 75 žemėlapiais)*, Vilnius: Mintis.

Rūta KAZLAUSKAITĖ

Lietuvių kalbotyros ir komunikacijos katedra

Šiaulių universitetas

P. Višinskio g. 38

LT-76351 Šiauliai

Lithuania

[kazlauskaite@takas.lt]